

Степан Бабій

*Знищеному і знищеним
посвячується*

ГОЛИБІСИ

м. Рівне – 2016

«...позитивна властивість прози Степана Бабія: схвильоване поетичне сприймання автором дійсності. Воно знаходить вияв і в умінні живописно, в потрібному настрої змалювати пейзаж, і в мелодиці мови з відчутним струменем народної говірки, і в тонкій спостережливості, у показі духовного світу героїв. Йому треба продовжувати писати прозу, бо хист до того він безперечно має».

14.12.1982

Віктор Сильченко

Одного разу, їдучи в автобусі, запитав сусідку, що сиділа поруч, чи знає вона, що то за село, видніюче на пагорбах за рікою.

– Мирове, – відповіла вона.

– Ні, – заперечив я, – Голибіси...

Вона здивовано подивилась на мене. А я продовжив: «Вороги і місцеві пригнічені недалекі люди змінили назву села. Вороги знали, що робили, чому міняли її, а сільські байдужці підтримали, захотілося зміни. Совети міняли назви сіл, які допекли їм, і що їх вони називали «бандерівськими». Так міняли Чорторії на Миролюбівку, Печалівку – на Мирне... Бачите, яка багата фантазія. Чи село Грозів перейменували на Прогрес. Навіть відомий Дермань не встояв, що вже говорити про малих невідомих. А яка ж прекрасна назва – Чорторії, від того, що їх творить ріка у своїй течії, а чужаки, не знаючи нашої мови, побачили у назві чорта. Так як у моєму «Голибіси» – голих бісів. Чуєте, як звучить: Голи бісів. Тих бісів, про яких ще Достоевський писав у романі «Беси». І яких наші хлопці – повстанці голили, добре голили.

І мені пригадався один приклад. Приїхав із райцентру уповноважений. На коні, з автоматом. І в селі забажалося йому завернути до молодиці. Зайшов до хати, ще не завів розмову, аж тут вступають у хату несподівано хлопці, що були на постой у господині. Обезброїли.

– А чого ти такий небритий? Ти районний начальник, а ми переховуємося у підпіллі і подивися на нас – чисті, побриті... Ану сідай, поголимо.

Той покірно згодився. І поки бритва гуляла по намиленому обличчі, коло шиї, можна уявити, що робилося від страху у його штанах.

Поголили. Дали йому пачку листівок і сказали: – Автомата і коня ми забираємо, а ці листівки будеш клеїти від села до району на телефонічних стовпах. Клей ми зробили з муки. Не виконаєш завдання – знайдемо і повісимо.

Ішов і клеїв. Отак голили.

А село, переказували старі люди, називалося Голубинці. Але завойовники-поляки називали по-своєму: «Голубіци». Ніби-то від них і пішло. Тут і церкву, що за советско-німецької війни була автокефальною, та сама бідота передала до московського патріархату. Це вони і хлопців-повстанців, яких понищив російсько-комуністичний НКВД, називали і досі вважають бандитами. Навіщо безбатченкам рідна назва, своя історія, храм, де звучали б наспіви українською мовою... Вони і єдиний релікт серед полів – фігуру, пустили за вітром. «Фігура», то був кам'яний хрест із написом на ньому «за освобождение» від кріпацтва. А над хрестом височіли могутні клен із липою. Хреста повалили «сільські активісти», а їх спільники, механізатори, біля дерев яму силосну глибочезну викопали. Так і пропали, всохли дерева. Тиху річку Вілію занапали ідіоти рангом вищі, районного масштабу, коли висувували вузьку смугу берега межі горбами.

Отак все сталося після того, як були знищені повстанці, що боролися за своє, рідне. А як для невеликого села, то їх 37 молодих, повних енергії навіть забагато. Ось хто мав формувати обличчя села.

Вже за перших років Незалежності в село приїхав із Рівного лікар за фахом і пошуковець за покликанням, щоб зібрати призабуті імена загиблих за волю України та репресованих – забра-

них в тюрми і в далекий Сибір. Збиралося для Книги Пам'яті. І в Книзі – 133 імені. А ще, коли додати їх сім'ї, родини, вивезені на Сибір, яка ж це основа, яка то була б перевага тим одиницям із протилежними поглядами. І не дозволили б вони глумитися над пам'яттю та руйнувати середовище.

*«Там глибокі криниці,
бо село те на горбах».*

Писала молода поетеса

Діна Трофимчук

КРИНИЦЯ

Рипіла корба... Рипіла вона постійно, замовкала на неділю, дві, змащена шмаровидлом, яке накладав коваль Петро у вирізи в дубових стовпах, де вона крутилась. Але від постійного шмульгання і несамовито швидких обертів корби, коли відро неслося в непроглядну глибину, дубове дерево нагрівалося так, що та коломазь вигоряла, ставала сухою і корба знову рипіла.

Рип-рип, рип-рип, – до блиску виковзувалася корба. З чорної ями пливло, коливаючись і похлюпуючи водою, ніби росло, відро. Вода розпліскувалася, розбивалась об круги, шуміла, як дощ, і падала, виляскуючи на дні. Творилася своєрідна музика, схлипував ніби хтось там унизу.

Криниця жила своїм невтомним глибоким життям.

А на горі, коло корби життя йшло по-своєму ритмічно і невтомно. З усіх сторін стежками сходилися до криниці люди, дзвонили відрами, ставили їх рядами на камінцях, ставали в чергу. Найбільші черги росли вечорами. Влітку і зимою треба було кожному напоїти худобу, наносити до хати води. А куток був великий, а криниця глибока, то і вистоювала черга до пізньої зорі. Чого тільки не переговорено тут: чим жили і раділи, чим були заклопотані і зажурені... Текла, бурхала вода у відра,

текла, жебоніла розмова біля криниці під білою висохлою березою, – вироста тут, щедро поливана і підливана – рідко висихало коли біля неї.

Це місце було опоетизоване в душах людей: саме слово – криниця, невичерпаність її... А чиста холодна вода, вистояна в глибинах. Яким дивом видавалась у гарячі задушливі дні. Коло криниці зустрічались, коло криниці простоювали до світанку, коло криниці цілувались і звідсіля чисті до шлюбу ішли. А ще криниця була спільною, ріднила усіх, вона була громадським багатством, снагою колективної турботи, обереги. Це чи не найбільше поряд з вогнем твориво, яке гуртує, збирає навколо себе людей.

Правда, були в криниці і свої вороги. Це ті малі, ще дурненькі пагінці, що боязко зазирали в темну глибіню, ловлячи далеке, ледве поблискуюче око, і гукали «а-а», відсахуючись від лункого згуку, який народжувався десь там у темрязі. А постерігши по вікнах, чи ніхто не дивиться, хапали першу-ліпшу щонайбільшу каменюку, жбурляли в колодязь. Камінь летів, у криниці наростав шум, і коли він падав у воду, ніби вибух струшував дно і могутній гул вилітав із глибини... Хоча неодноразово після того гуляв ремінець по штанцях котрогось із творців вибуху, але почути оте «ба-бах» було таким непереборним, що невдовзі батькам доводилося, вже вкотре, чистити криницю.

А чистив криницю незмінний Ілько Вакун. Брав за те могорич і плату – зерном чи грішми. Був він до цього діла мастак. Копав собі з тестем, ще як був у приймах, криницю. Але коли впустив тесть на нього діжку із землею – кинув тестя з дочкою і став жити сам, заробляючи на криницях.

– Браця, а було так, – випивав Вакун шклянку горілки перед тим, як лізти в криницю і вів, – ми з моїм тестем ніяк не могли поділити десятини, сварилися чи не щодня, а то і до бійки доходило... А то взялися копати криницю, копали ледь не місяць, і коли десь вже до води доходили, потяг старий, зараза, діжку

наверх. Чую – летить діжка з самого верху на мене. Що тут робити, браця?! Зметиковав живо. Схопив заступа, впер навкосяк над головою. Як шарахне!.. Думав, що хрест мені... Тільки руху зломило і притисло до стіни... Отак і врятувався.

Випивав другу склянку горілки, підв'язував драгу куфайчину шнурком. Тоді обв'язувався під руками вужиськом, підморгував цікавим хлопчакам і ліз у криницю.

– Тільки не пускайте хутко...

І небавом з криниці витягували відрами каміння, цеглини і глеювату крейду, що була на дні. Біля криниці поволі росла намулиста купа, з якої стікали каламутні струмки. Потім ще довго після того, як вибрався Ілько, вичерпували білу, як молоко, крейдяну воду. За ніч вода прибувала, відстоювалась і знову стежками з усіх сторін сюди сходилися люди. Вода хоч і була крейдяна, але смачна і подейкували, що добра на шлунок, помічна від хвороб... І знову невгавала, рипіла корба...

До криниці, як і до всіх куточків підступила цивілізація. Прийшла вона артезіанським колодязем, високою металевою баштою, викопаними вздовж вулиць ровами і прокладеними по них до кожного двору трубами. Потекла з труб у повеселілі хати вода. Вже не треба було поспішати одному перед другим до криниці, втомлюватись, доки наносити води. Вона текла, заповнювала діжі і відра, ночви і емальовані миски.

– Хоч залийся! – вигукував спересердя посмутнілий Ілько, що раптом втратив єдину свою перевагу над односельцями і вже відчував себе, ніби непотрібним.

Замовкли в селі криниці, перестали рипіти корби і взялися іржею. Вже в кожного була своя вода, кожен по-своєму клопотався над нею, тратив, скільки хотів і куди хотів. Полегшало людям і стало більше часу в них. І тільки одного не стало – гамору біля криниці, тих невимушених щоденних зустрічей, простоювань біля неї. Натомість побільшало самотності – кожен сам собі із своєю водою.

– Не та вода!.. Чути трубами, – не вгавав Ілько Вакун. – А криниці занедбали. Позавалювали, позабивали. Не дай Боже, станеться якась біда і пропаде світло – опустіє башта...

Дехто з чоловіків подумав: «а справді», послухали Вакуна – поремонтували дашок, почистили криницю, правда, без Ілька, постарів той... Але колишнього життя їй не повернули.

Зрідка було зарипить корба – приїжджий шофер зупинявся залити води в мотор, то хтось перехожий захотів освіжитися. І вдаряло лунко відро, і розбуджувало дно, як пам'ять. Але не-надовго...

СЕЛО

Ще тут язичництво, ще суміш страху й віри
Дрімають поруч, в згадках...

Ворухни лиш.

...Шкребеться домовик, полову сипле

З горища кинуті Тонькової хати.

У бузині чорти у карти грають...

Голосить скрипка по ночах в яру,

Де чародій-скрипаль старий повісився

(Не вірите – назвуть вам свідків навіть).

Панок з кривулькою у чорнім капелюсі,

Як по асфальту, по ріці простує,

На вірі зупиняється і кличе

(Лівонцьо п'яний вирятувавсь ледве)...

В заплаві водяник, весь в зіллі, у намулі, –

Течуть патьоки із обвислих віхтів, –

Вовтузиться із ятером...

А то привидиться увечері: копиця

Із берега через городи суне

(Не виключено, що Хамула сіно

У когось крав...).

Живи ще
І відьма Євка,
Двадцять років тому
Її село все за корів боялось
(Та час безвірний вкрав тепер ту силу).

Язичництво ще зовсім поруч – в згадках.

Серед усіх шляхів сполучення найближче від Голибіс, як жартують місцеві гострослови, до літаків... Бо і, справді, десь над селом у небі пролягають лінії рейсових літаків: міжобласні, на Київ та на Москву. Гудуть і гудуть... Білого дня і вечірньої години, серед ночі і за похмурої дощової погоди. Гудуть і гудуть. Іноді в такій облозі небо, аж на душі важко, а ногою стати ніде, болото геть засмоктує... А він гуде над цими проваллями рівненько і однотонно.

Або вийдеш зірної ночі на двір: мерехтять, переливаються зорі, і десь між ними у глибині – гуде. Дивишся до втоми в очах, аж поки вгледити червоно-зеленого світлячка, що пливе серед небесних вогнів.

Як подумати, то до літаків Голибісам, справді, найближче. Бо до автобусної траси прямо через поля кілометрів п'ятнадцять, а по викрутасах польових доріг і двадцять набереться. Про залізницю Голибіси і не думають. До неї не менше кілометрів 50! Через те живуть тут люди, переважно добрі і тихі, як вся їх округа. Живуть із землі: хліба, молока, м'яса, городини, садовини – всього тут доволі. Різний крам, кирзові чоботи, куфайки, цвяхи, а то й тернову хустку чи болоньеву куртку купують в сільській крамниці. Одне тільки – нікуди збувати рясних врожаїв з великих садів. Все те, що не з'їдається людьми і худобою, не закривається в бутлі і не переварюється на соки, варення, не настоюється наливками, винами, не пересушується і не роздаровується сусідам – так і залишається під деревом у траві, в'яне,

гниє, переводиться дарма. При місті, а ще великому, все пішло б на ринок, долучилося б до прибутку, розпалювало б жадобою душу, але тоді селяни вже не були б собою, а перетворились би на тих спритних базарювальників.

Тут ще і досі живуть гарні традиції предків: якщо в тебе доїтья корова, а сусідовій ще довго до теляти, то в сусідню хату треба занести гладущик молока хоча б два рази в тиждень. Тоді виконується цілий обряд: у спорожнений глечик вдячна господиня кладе скибку хліба – щоб молоко велося. Перед Великоднем до такої хати приносять мандрику: незбираний сир, грудочку масла. Чи як на кутку хтось кабана смалить – для всіх сусідів треба занести свіжину. Гуртом тут проводили толоки, справляли колодки, клопотались на весіллях і на похоронах. Може цією далекістю від трас і доріг оберемглись і пояснюються ті давні предківські звичаї, що вросли у теперішній час.

Воно, як подивитись... Глушина. Осінньо-весняні перекалки, розгрузгі дороги. Халепа. Це з одного боку. А з іншого – завдяки тому село обійшли війни, і діти селян не рвалися на мінах і снарядах. І сьогодні тут можна виорати лише кілка, зуба від борони, іржаве колесо від причепа – і ніякого тобі військового небезпечного начиння... Правда, війна обходила Голибіси настільки, наскільки вартими були вони, як стратегічна віха. Десь в глибині польових доріг... Та й хто захотів би кряти, місити чорне, гливке болото. Але вітри війни над селом пролітали, і дошкульні. Вони виривали із господарств чоловіків, розносили їх Бог-зна куди по світу, часто вертаючи страшними звістками, нерозрадним горем. А найчастіше били по селянській душі тим, що скільки не було на цій землі воєн, голибіщани розплачувалися кіньми. Для кавалерії, для обозів. А кінь, з огляду на голибіщанські дороги і тугий болотяний заміс, завжди тут був єдиним засобом руху. Верхи, на возі та на санях селяни долали неблизькі відстані – до Кременця, до Бродів і далі. Цього потім не врахувало керівництво, коли звели коней

у колгоспну конюшню і курс був узятий на виживання коня, як непродуктивної сили. Відтоді селянам доводилося долати свої дороги пішки.

Голибіси, як і всяке більш-менш варте на дорозі історії поселення, мають і свої набутки, гідні гордих спогадів і причислювань себе до не ликом шитих. Над селом, як червона заграва, не вгасає досі спогад про повстання проти поляків. Всі, як один голибіщанські чоловіки пішли, підняті закликом сусідніх сіл: на панів! Хто і як призвів до повстання, селяни і не доскіпувалися (ходила чутка, що його підняли колишні матроси), але повітове містечко захопили і навіть два дні протрималися, поки їх не розсіяли урядові війська. Після того багато односельців відсиділо в тюрмах, багатьох було до півсмерті бито, але в пам'яті села ця непересічна подія залишилася донині.

Та найхарактерніше у цих волиняків – то їх запопадливість, витривалість, передані ще з прадіда-діда, їх невибагливість: все вони пережили, все вони винесли на своїх кремезних плечах, міцних зігнутих хребтах. І на них з упевненістю покладалися колгоспні керівники: це село вміло посіяти, доглянути, зібрати. Тут і земля родить багато, і корови дояться добре, і бджоли мед носять. І діти, якщо хто пішов у світ, то свою марку тримають міцно і твердо. Мають свого відомого художника у столиці, дали землі свого письменника, на що здатні люди достойні, горді, із багатою історією, з насиченим колоритним життям.

Правда, якщо бути до кінця щирим – то і завжди ріс тут свій бур'ян. Мовиться ж – у сім'ї не без виродка. Але воно завжди десь на межі, скраю, як сміття на ріці – далі від течії. Про таких тут згадують, як предки, раніше, про нечисту силу. Тільки ті хрестилися при згадці, а ці просто спльовують, осквернивши нечистим рот. І все то, якщо подивитися,росло із війною... Багато зламала вона у світі, немало поламала і в Голибісах. Воно і до того було, але якось зрідка, поодинокі: той коні крав, той донощиком у поліції вважався. Але в одного, впіймавши,

печінки відбили, а другого обминали, як скажену собаку. Все одностаино. А тут наче б хто покалічив народ: пішов розбрат...

Все почалося, коли війна була десь там, далеко. Здавалося, німці добивають советів. А тут, широким шляхом, що вів у поле із села, марширувала сотня молодих юнаків з піснею і з дерев'яними крісами на плечах, що їх витісував майстер-самоук, їх ровесник, Кость.

*Хлопці б'ються, не здаються
Йдуть до бою і сміються:
Хлопці підемо,
Боротися будемо
За Україну, за наші права...*

Це вишколювався молодий наріст, бо старші брати вже були у повстанцях. Збройно захищали село, до якого не було доступу швабам і польській поліції, робили напади на обози чи окремі вантажівки, розбивали мізоцький цукрозавод...

Це було за німців. А прийшли совети – зброя була піднята проти них. Всі повстанці загинуть. Заберуть із собою зрадників, запроданців і сексотів... А той молодий наріст – що ним керував красень східняк Андруша, що вирятувався від голоду і мав досвід військовика, – не встигне взяти зброю до рук і буде розкиданий по тюрмах «неисходимой». Андрушу за доносом заарештують і закатують в Шумському НКВД.

Сьогодні оглянешся: багато призабулося. Час гоїть душі.

Але одна щемлива струна лишилася, ота єднаюча, особливу у старих голибіщан – сільська церква. Все відтоді, як ночами хтось валив хрести по селі, а батюшка переїхав до більшого сусіднього села. Тоді і церкву закрили – ключі забрав голова сільради. З того часу, як не намагалися люди, як не побивалися, куди не зверталися – відповідь була одна: ні.

Ні, то ні. Життя ішло. Люди старіли. Молоді – в інститути, на роботи роз'їхалися. Вже й жити звиклося. А мозолила та церква і ключі в кишені у голови. І одного разу трапилось те,

чим село відзначилось на цілу республіку. Тоді, як все і скрізь у нас вирішувалося одностайно, приймалося одногolosно. Голибіси взяли й проголосували на виборах проти – не ввели голову сільради навіть у депутати. У районі – переполох. Кинулися рятувати становище, шукати призвідців, але врешті зрозуміли, що причиною всього «грубе начальницьке поводження голови, внаслідок низького культурного і освітнього рівня».

І стали люди все голосніше, настійливіше вимагати, щоб дозволили їм відремонтувати стару сільську церкву, яку підвели на своїх струджених руках ще пращурі. Коли не хочуть відкрити, то хай хоч музей дозволять зробити. Врешті, громада виробила думку: «Діти наші по містах, роз'їхалися далеко і часом треба почекати, поки приїдуть діти чи рідні. В хаті мерця скільки потримаєш? – день, два... А так віднесемо у громадське місце, там і почекати можна». Поки писалися і ходили десь листи, переконувалося місцеве і районне начальство, – громада стала відчувати силу, повертала втрачену колись впевненість. Поновила, обрала собі двадцятку – керівне ядро і прийняла рішення: відремонтувати за власні кошти церкву. «Хочемо зберегти пам'ятку правнукам, яку їм лишили далекі предки».

Попросили жінки у голови сільради ключі – вирішили помити храм усередині. Коли зняли майже перетлілі, запорошені рушники, перетерли ікони, змели двадцятирічні порохи, помили розмальовані біблейськими святими стіни, – все заблищало, заграло...

Збуджені, повітлілі од роботи і від дотику із святинями, душі жінок не витримали: колишні півчі, всі водночас нагадали призабутий мотив і заспівали. Луна злетіла, крилами вдарила під високі бані. Мовчазна десятиліттями, із засмученими ликами святих будова наповнилася урочистим співом. Розтривожені жінки христосалися одна до одної, цілувалися, плакали...

І не думали, не гадали, що прийде час і вони поділяться, розійдуться. І те, що було призабулося, знову вирине за тої

довгожданної для України Незалежності: хто був за повстанців – захочуть церкви української, а противники підуть під московський патріархат.

Отак і живуть люди, заповнюючи дні роботою, своїми клопотами і малими втіхами, що творять їх для себе самі.

ЗЕМЛЯ

Землю на жолобецьких пагорбах, крейдяне і камінне поле, тринадцять десятин купив Микола Гордій у пана. Купив стільки, бо навіть не за півціни. Пан Камінський, наляканий активними діями червоних військ у 1918 році, відчуваючи непевність на майбутнє, збував землю, як міг швидше. Навіть решту грошей Микола додавав панові вже у фаєтоні, коли той з набитим на возі добром втікав у Польщу.

Але Польща не валилась. Державні установи – поліція, банк, страхогенство та інші працювали справно. Банк перебирав землю од втікачів, роздавав орендарям, ті в свою чергу – селянам, а ті, як бджоли з ранньої весни до пізньої осені, клопоталися коло поля, щоби поважніша частка з нього пливла до трутнів-орендарів, а ті виділяли належне матці-банкові. Так і робили люди на не своїй землі, за якусь децицю, що і до переднівку не вистачало... Через те і на камінній, коли вона твоя, не щадилося сили, здоров'я, навіть життя.

Довгих сім років мучив Микола сім'ю. Вивозив на поле – всім була робота. Жінка з найстаршою дочкою Уляною вела дрібноту полем – збирали камінці і виносили до межі. Сянько, другий після Уляни, допомагав господареві – обводив коні, скоротив, поки батько спітнілий відпочивав на межі, а то й орав, уп'явшись в чепіги. Вже хлопцеві тринадцятий рік. Не оглянешся – і господар є. Ладнуй, батьку, десятину. Не встигнеш зібрати, ніби пригорнути до себе, нарадітися – розривай, по живому – ріж, діли дітям. Так ніхто і не добивається нічого.

Тільки-но збере докупи, все життя на те покладе – знову дрібни, розпорошуй.

Шістсот десятин землі, з глинистими і піщаними пагорбами, було в Голибісах. Далі посунутися нікуди. В невідступній і довгій боротьбі з лісом, він відтискався предками аж до кордонів – далі вже вкорчовуватись не було куди. Тільки й залишилися назви: Дуби, Березина, Лісок... Вся земля була переділена надвоє: краща половина – панська, і гірша – для всього села. І голибісцям треба було в тих трьохстах десятинах жити, викручуватись, комбінувати, ділити, сушити голову і так, не влаштованому, зі світа йти. Зі свого поля і прогόδуватись, і посіяти, і до нового врожаю дочекати було годі. Якесь третина села спромогалася сама. І люди йшли на заробок, на панське. Два злотих чи пуд жита за день на жнивах здавалося щедрою платою.

1

Після польсько-української війни 1919-1920 років влада на кресах укріпилась осадниками. На пострах місцевим збуям.

Казіміж Осташевський – один із тих прибульців, прибуду, але не з тих, що десятками, сотнями осіли на полях, щоб почати розживатися із чорної землі. Пройдисвіт і ловелас, нащадок, як сам казав, давнього шляхетного – княжого чи гетьманського роду, прицілювався вмиль. До свого наділу легіона водночас прихопив разом із донькою пана Янченка і 50 десятин, що належали їй в посаг. Пан Янченко, київський лікар і чиновник в петлюрівському уряді, був застрелений на станції Козятин, коли її несподівано захопив червоний підрозділ. Тож простір для дій легіонер Казіміж Осташевський отримав широкий. Веселе безтурботне життя, виїзди на учти аж до Крем'янця на деякий період були гарантовані. Безладне, безтолкове господарювання, часті зальоти вельможного п'яниці швидко все довели до упадку і по селі пішла чутка: Осташевський продає землю.

Така земля, що належала для чотирьох доньок і вдови пана Янченка з цілого неторканого масиву – на одній п'ятій мала розповзтись, переділитись, розмежуватися. І село заворушилось, кожен збував що міг – купити десятину чи хоч півдесятини...

Микола тільки-но почув, що продається земля, не роздумуючи поїхав у Жолобки. Те поле з камінням і крейдою вже йому печінки з'їло. Знайшов дядьків у Жолобках (хай поле яке, але ж вироблене) і за непогану ціну збув усі 13 десятин. За виручені гроші домовився із Осташевським на сім десятин. Пухка чорна земля, хоч на хліб маж. Це ж який урожай можна буде збирати...

Повернувся додому Микола напідпитку, веселий. Ще б, – сім десятин, як сім золотих у кишені... А тут ще одне щастя – зійдуться із Марчуками. Марчуки – господарі, славляться в сусідньому селі найкращими кіньми. Та і землю бог їх не обділив. І ще в Осташевського прикуплював десятину старий. А він – сім десятин одразу. Так і зійшлися при тому... І за дітей при слові договорились. Сина з двома десятинами і з конем дає Марчук... Таке щастя! Правда, і його син заморочив собі голову там якоюсь бідолахою. Але то пусте. На те і батьківський розум, щоб діти не бідували. На Уляну зазіхає тут теж один, злидень...

Покликав Калину.

– Радій. Найщасливіший день наш... Яка земелька!

Калина сяяла. «Ну що там? Все добре?...»

– Мало сказати добре. Коло щастя ще одне щастя ходить. І почав розповідати про домову із Марчуком. Непевна одміна майнула по Калининому обличчі – і несподіванка вразила, і тривога помітна.

– Вона ж із Сеньом Романковим...

– Пусте. Ще на дурний розум дивитися. Що з ним дадуть? Якусь десятину... А тут дві десятини і кінь. Ти знаєш, які в Марчука коні?

Радість на Калининому обличчі пригасла. Нащо тих два щастя зразу... Воно рідко за ким такий посаг дають. Але якась тривога майнула в материнському серці. Ще свіжий у пам'яті випадок: не дозволили батьки у тому ж Кордишеві побратися молодяткам. І знайшли у ставу обох із пов'язаними рушником руками...

– Нічого, любцю, чи не гарячіше ти почала мене любити, як вже стали жити разом? – глянув гаряче на розкохану Калину.

2

...Сонце пекло немилосердно, під ногами пашіла суха зашкарубла земля. Небо було чисте, але не блакитніло, бо ніби розпечене – таке білувате і непривабливе. А втім, Уляна не дивилась на нього – бачила перед собою тільки руду землю і біло-зелені роздвоєні язички, що тужились вирости з-під гарячих груд. Бурячки недавно проросли і треба обережно орудувати сапою, щоб не вивалити ніжні ростки з відкраєної кірки землі. Сапа літає направо і наліво, виблискуючи відчищеною сталлю і рубає невибагливе зілля: тендітну лободу і крихкий осот. Сухе руде одноманіття залишається за Уляною розпушеною чорною стрічкою. Але дівчина не оглядається, поспішає. Її смугляве обличчя із соковитими устами пашить здоровою молодістю. За світлорусі галузки брів, що вицвіли під сонцем і вітром, зачепились прозорі краплі, які збігають із чола. Вони поступово важчають і падають на розпушену землю. А в грудях тепліє передчуття: небавом і до кінця дійде, ген вже зовсім поряд.

Під цукрові буряки у Гордіїв щороку виділяється гарний клин. Здають на цукровий завод і мають добрий прибуток.

Уляна сапає, передумуючи розмову з батьком, його переконування. Про те, що домовилися з Марчуком. Їй шкода Сеня – добрий, гарний парубок, тільки сором'язливий.

А Хтодона Марчукового бачила пару раз – на Івана в Кордишеві і як з кордишівцями під лісом корови пасли – чорний, понурливий, здоровий. Але батька не перебореш.

«Після Покрови і поженимо вас» – згадувала батькові слова.

Весілля відгулялося при доброму частуванні, з музиками – треба було показатися перед сватами. Але було в ньому щось недомовлене, з похмурими натяками і недобрими передчуттями. Це ж треба – прийшла Уляна до сватів просити на весілля. Посадили за стіл, вламалась лава під нею. Стали в церкві на шлюбний рушник – влетів у церкву дружків собака і шугнув між молодими. Почав батюшка обводити пару навколо престолу – погасла свічка у молодої...

Але розійшлося весілля, в роботі забулися пригоди і Микола не міг натішитися зятем. Ще до схід сонця вставав, брязкав обротями, відкривав стайню і виводив коней. Розчісував, погладжував свого Гнідого і до світу вів коней на водопій. Тільки зводилось сонце, віз вже торохтів у поле. Правда, Хтодон завше ходив похмурим, не тільки не линув до молодої дружини – слова привітного не мав для неї. Не любилися – мучилися. Часто лягали, як посварені.

Такої вдачі, думалось. Мовчун. Пройдуть роки, згладиться і все стане на свої місця.

Але не пройшло і півроку.

Молоді вже спали на вишках. Встав Хтодон, як і завше. Брязкав обротями. Повів коні на водопій. А повернувся і до Калини:

– Збудіте Уляну... Я будив її, не хоче вставати.

– Ой Боже, – сплеснула руками та, відчуваючи недобре.

Уляну знайшли на сіні мертвою... Кричала сім'я. Заклекотіло село. Казали, переказували похмурі весільні прикмети. Хтодон ходив мовчазний, насуплений.

Приїхали з Шумська лікарі, забирали на експертизу. Запитували, як жили молоді.

Але і зараз, в найчорнішу годину Гордії не могли перебороти низькопоклонного почуття перед Марчуками. Загодили лікарів – хай все буде, як є. Її вже не піднімеш... А тим і мороки менше.

...Коли родина зібралась на поминальний обід, вже за столами, люди почули кінський тупіт. Глянь у вікно – з двору на своєму Гнідому виїздив Хтодон.

Заголосила рідня... «Він, тільки він», – хтось заскімлив з жінок.

– То він поїхав од такої тоски, – заступилась його мати.

3

Довго у хаті Гордіїв не було радості: снував смуток, скімлив по закутках плач, світ здавався чорним і непривітним. Шепотілись молитви розпачу – чомусь той бог такий недобрий до них, так страшно карає. За що? Хотілося, як би краще було...

Так пливли дні, місяці, спливав рік. Горе їсть. Але робота, тяжка і щодня, коло поля, з'їдає і горе, разом з людиною.

Улянина могила на цвинтарі з роками бралася дерном, заростали так само рани на серці. Добра земля, непогані врожаї стали приносити полегшення, навіть радість. Пригірклу, але радість.

І ось поповзла нова чутка селом: земля, яку продав Казіміж Осташевський, закладена в банк. Люди не вірили. Стали допитуватись. А й справді... Виходило так, ніби землю селянам Осташевський здав в оренду на сім років і за те взяв плату наперед. А по закінченню терміну земля ставала власністю банку – і там пройдисвіт взяв гроші.

Миколу ніби хтось обухом вдарив по голові. Світ перевертався, все ішло догори дном. Не міг повірити... Але незадовго приїхав у село граф Тарнавський, десь аж з-під Бродів. «Земля моя – сказав, – ось і векселі, що купив у банку».

Люди зі слізьми до пана: «Та ми ж гроші заплатили».

«Нічого не знаю – заявляв граф. – Хочете, купуйте у мене». Правда, брав не 200, а сто доларів за десятину. Кривилися всі, але ради не було де шукати – треба було стягуватися і для цього пана.

Одур ішов до Миколової голови. В кого десятина, півдесятини. А в нього сім! Де таких грошей візьмеш. Корова чи кінь коштують по сто злотих чи по 10 доларів. А тут віддати 700 доларів... Ходив по подвір'ю, як ніч. Калина пригортала дітей, плакала.

– Живцем закопують в землю, – стогнав чоловік.

Граф Тарнавський ніби робив полегшення людям. Термін виплати дав два роки і розділив плату на чотири рати по 25 рублів золотом за десятину. Сказав людям, щоб вибрали двох уповноважених, які будуть збирати гроші кожної рати і привозити йому.

В розпачі і сльозах звернувся Микола Гордій до графа Тарнавського.

– Маю восмеро дітей, одне одного менше... Всі роти роззявляють, як пташенята... І за всі сім десятин заплатив панові... Змилюйтеся пане граб'є...

Думав граф. Цмокав язиком. Де його і справді взяти таких грошей селянинові. І, видно, зм'якло серце його.

– Половину дарую тобі... на діти... А половину мусиш платити, – дивився милостиво, як всевишній.

І хоч лишались непомірно великі гроші для такого господарства, але ніби посвітлішав світ для Миколи, ніби розвиднилось йому од тих слів.

Рату збирали сільські багачі – брат старости Тимофій Скибицький та Іван Баран. Скибицький дослужився у польському війську до капраля, а Баран був першим старостою до Тимофійового брата.

І знову недоїдали діти, жили за однією картоплею з огірками – хліб, сало, м'ясо, яйця, молоко, все йшло на гроші, на графа.

З трудом, доведений до повної нужди, виплачував Микола 350 доларів. І думалось, ось-ось прийде полегшення...

Та знову прийшов на двір Іван Баран. Був вечір. Микола запорав худобу і сидів на колоді, перепочивав. Побачивши непроханого гостя, стривожився.

– Біда, чоловіче, – прямо з воріт почав Баран. Темнів посеред двору. – Ладнуй ще рату...

– Я-ак? – вирвалося у Миколи.

– Від графа тобі нема нічого.

– І цей мошеник обманув мене? – надламленим голосом простогнав Микола Гордій.

Продалося все, що можна було продати: щойно зібраний врожай, одного коня, корову, вівці, гуси, полотно... Щоночі ходив Микола до Вілії, ставив кімлачі. Вранці витрушував – все до Мошка. Позичив гроші в брата Павла. Той кричав: «Та поїдь, запали того графа! Нема на них дваццятого року! – мав на увазі взяття Шумська. – Обсіли п'явки прокляті. Голови не можна підвести!»

Наступного разу прийшов Баран із жалем. Скалив око, криквився: «Я вже бачу сам, що нема з чого вам платити... Знаєте, що... Віддайте мені одну десятину, я заложу за вас сто доларів...»

Як не важко було віддавати ту оплакувану десятину, та не було де діватись.

А через півроку знову явився Баран, як лис, на дворі. Охав, зітхав. Чухав руду голову, скалив око.

– Ще сто доларів і вже роцитаїся... Мені тебе шкода, що так стягнувся і нема з чого платити.

Микола мовчав. Тупо дивився на Барана.

– Давай ще мені одну десятину і ти вже будеш в спокої. Я за тебе заплачу.

У безвиході почорнілий Гордій віддав ще одну десятину.

Мучили ті дві десятини. Боліло серце. Не їв, не спав – думав. І надумав поїхати до графа. «Хоч скажу – обманщик ти, граб'є».

Запріг конячину, взяв Сянька і поїхали. Дорога від Шумська до Тарнавки за Бродами далека. Графа застали дома. Сидів у холодку під грушею, розкладав карти. Миколу впізнав. Неудоволений, що його відірвали від заняття, знехотя запитав: Що там ще?

Але коли почув мову – жажнувся. Встав на ноги.

– То вони тобі не вручили векселі?.. Я своє слово здержав. Передав векселі на 350 доларів уповноваженими... О, подлєци! Хитрий забрав гроші, а дурніший – землю?.. – глянув запитливо на Миколу.

Граф Тарнавський ходив розхвильований коло столу. Балухаті очі на червоному повному обличчі грізно блискали.

– Подавай їх до суду. На суді я виступлю Скажу, що віддав 350 доларів на твої малі діти...

Дорога додому видалась недовгою. Бігла конячина, радісно торохтів віз. Був кінець теплого серпня.

4

Вістка прилетіла в село. Ніби на крилах принесла вона Миколу Гордія додому. «Земля наша!» – видихнув з полегкістю він. Заяснила, давно не тішена жінка. Засвітилися очі в дітей. «А тих басурманів подаю в суд». Як од тяжкого сну пробудився чоловік, ніби помолодшав.

Баран і Скибицький, зачувши недобре, уникали зустрічей з Миколою. Хтось бачив, як нераз вони то на дворі в Барана, то в клуні у Тимофея про щось подовгу балакали. Зговорювались.

А Микола тим часом, підпрігши братову кобилу до своєї конячини із Сяньком виорали і посіяли ті дві десятини, які

забрав Баран. Земля пахла свіжо і принадно. Ходилось по ній, наче співалось.

Другого дня Микола зібрався до Шумська, в суд. Вдів нову гуньочку і вже виходив із двору. Аж тут їдуть брати Барани вояком, із трьома синами.

– Ходи, введемо межу, – буркнув рудий Іван. – Чого ти лізеш на поле, я за нього гроші заплатив.

– Шахрай ти! – кинув на те Микола. – Забрав задарма землю в мене...

Не хотілося йому іти на поле, вже спланував собі, що мав робити у Шумську... Та подумав: «Піду, покажу шахраям все». Гукнув до хати: «Піду на поле... Барани поїхали».

Поле починалося зразу за селом, а жили Гордії на краю села. Барани зїхали в долину, а Микола простував польовою дорогою. День видавався ясним. Руділи стерні впереміж із виораними клинцями. То тут, то там червоніли гречані латки. Буріли картопляні поля.

Позаду за Миколаю поспішав Сянько – мати вислала: бо ще чого доброго битися будуть.

І не встиг Микола зійти в долину, як йому назустріч кинувся з вилами Іван Баран. Гострі, як вила, були його злючі очі під рудими вицвілими бровами. На збілілому лиці плямами жовтіло ряботиння. Микола зупинився, оторопів. А той із всього розмаху вдарив трійчаками у живіт. Гуньочка із грубого домотканного сукна не пропустила гострих зубів, вони застрягли у войлокові. Микола схопився руками за вила. Люто почали борюкатися.

І тут закричав Сянько: Тату!.. Тату!.. Ззаду-у!..

Один із синів ззаду грубим дрючком вдарив Миколу по голові. Той захитався. Парубок вдарив ще раз... І тоді Іван дав волю вилам. Сянько, мов ошпарений, кинувся рятувати батька. Але, як лютий закривавлений звір, у якого хочуть вирвати жертву, Іван несамовито кинувся з вилами навперейми Сянь-

кові. Той сахнувся вбік і шосили закричав: «Люди-и! Гва-алт!.. Рятуйте-е!» Кинувся тікати. Слідом з вилами гнався вбивця...

Дорогою їхали в поле люди. Почули крик, зупинилися. З долини до дороги біг парубійко і крізь сльози кричав «рятуйте». Позаду біг чоловік з вилами. Коли побачив підводу, людей – зупинився. Постояв, ніби роздумував, що робити далі, і швидко повернув у долину.

Барани докінчили свою криваву справу і полями втікали додому.

Дехто вже в селі починав розуміти – звідки так міг прикупляти добрі шматки землі Тимофій Скибицький, їх уповноважений, що возив гроші до далекого Луцька. Але тільки потім для села проясниться, що Скибицький перекладав за домовою і за бариші заборгованість багатьох на роки наступні, а за людські гроші збивав собі ґрунти.

* * *

Гонорове і продажне польське судочинство, за добру плату, дало Івану Баранові, який всю вину взяв на себе, лише чотири роки ув'язнення.

На суді з обуренням виступав граф Тарнавський.

Казали, що на похороні, вгледівши понівеченого Миколу, нажаханий Скибицький кинув: «То якби за один раз... а то так зорудувати». Очевидно, «за один раз», малося на увазі – ніби ненавмисно. За що і скидка для вбивці, і судовий розбір про махінацію з векселями відпадав із відсутністю заявника.

Землю присудили вдові і сиротам. Заступив батька в сім'ї Сянько. Став до весла, щоб вести далі стражденне селянське суденце по хвилях, які накочувало життя.

А щодо суду – то є Божий суд. Тимофія Скибицького через чотири роки розстріляють у кременецькій тюрмі енкаведисти. А Івана Барана, як сексота, через п'ять років – бандерівці.

РІКА. ПАСТІВНИК

Ця невелика волинська ріка Вілія текла колись в оксамитових берегах, шубультіла в густій прибережній осоці, мила оголене вільхове коріння. Текла, розливаючись у широкі опалові плеса ставів, то знову вибігала звивистою синьою дорогою. Тоді носили з неї щуки метрової довжини, чигали на зорі за поплавками рибалки, а по святах жінки, закасавши спідниці, по мілководді з вереском, криком, ставили саки і гонили з лепехи, різухою наполохану рибу, що потім срібно тріпотіла у хвостах сіток... Чи в гарячу, спекотну неділю, як все село на ріці. На кожному завороті, кругляку – яма, де не кожен плавець міг сягати дна. Скільки їх – Хтодонова, Михалкова, Карпунева... не перелічити всіх, що носили назви сіножатеї... А що було ночами, коли на берег виводили коні на нічліг. Яких історій та страшних пригод не поставало в очах наляканих пастухів. Раз навіть старий Давидко, йдучи наглянути на коней і набрівши на шибеника Махтея, котрий наклав собі замість погонів, на голову пеньків-світляків, хрестився і белькотів з переляку «да воскреснет бог!..»

А як була війна... По облаві конвойованих селян енкаведисти погнали через замерзлий став до району. Тільки-но вступили на берег, порослий вільхою, калиною, кущами крушини, як два сміливці після змови рвонули в різні боки. Посипались автоматні черги. Переляканий конвой поклав решту людей на землю і, безсилий перед оцим берегом, завернув колону в обхід далекою дорогою. А навесні, восени, та й влітку, як селяни приймали кладку, ні один чи то фашист, чи енкаведист не ризикував добратися до села, охопленого синім поясом ріки з густо зарослими берегами, де постійно чатувала партизанська засідка.

Текла повноводна, глибока ріка, багато риби водилось у ній, в заплавах і ровах поволі посувалися по воді черепахи, а

в густих зарослих осокою кущах розкошували дикі качки, вигрівали в гніздах нові виводки. Інколи сюди забігали й вовки з далеких лісів, щоб поласувати в ненасторожених місцях легко доступною лошатиною... Але прошелестіло і тут ніким нечуте слово «меліорація». З'явилися бульдозери, екскаватор. Затріщали вільхові корчі. Неширокі поміж полями береги перекроїлися ровами, зміліла ріка. Село об'їдалося рибою. Ночвами, мішками несли з обмілілих ям виблискуюче живе срібло. А нова ріка потекла – рівно викопаною канавою. Старе, зміліле, спустошене русло загорнулось бульдозерами...

Багато хто і забув, що таке пастівник. Худоби тут уже не випасали і назва ця давно втратила свій зміст. Просто буяючий острівець дикого походження, майже дивом збережений залишок од лісу, що давно зник у цих місцях. Невеликий клаптик, на якому розрослися пишні кущі ліщини. Кожен раз, тільки-но прокинеться земля навесні і запульсують між снігом струмінці, тут на світ витикаються тендітні свіжі проліски. І скільки радості в дітей, як будуть щодня приносити спітнілі в долоньках стебельця ранніх квітів, що в склянці на вікні тепло віятимуть запахом весни.

Не один рибалка знайде тут довге, пружне вудлище. Не для одної групи «партизанів» тут буде сховище од «карателів».

А в травні вечірком... коли теплі сутінки вкютують світ, прийти тихо стежиною, що пірнає під густо переплетене ліщинове гілля, і почути, як поруч у сусідньому кущі виляскує чисто і дзвінко, а потім заходиться свистом, витьохкуванням сп'янілий, закоханий соловей. А десь в іншому закутку, пробудившись, озивається другий... І так буде тривати це диво-змагання аж до світанку. Буде дзвеніти зелений куточок, буде бриніти перлиста роса на шорстких ліщинових листках...

Під осінь, коли сухий шелест листя видає найобережніші кроки, і вітер з шамотінням перевертає на галявинах облетілі листки – дивними звуками повниться пастівник осінній. То

тут, то там шурхотить від чийогось легкого, прудкого бігу листя, трісне суха галузка і чути сопіння, потім слабке невдоволене рохкання. То – їжаки, що готовляться до зимівлі.

Особливо солодкі спомини пастівника осіннього у вечірніх зустрічах. Вже здалеку вловлювала схвильована чеканням душа, шарудіння кроків по сухому, густо нападаному листі. Шарудіння все ближчало, росло і на галявину обережно, мов струнка олениця, виходила кохана...

З пастівником теж була історія. Присланий в село голова колгоспу із відомих лиш йому побуджень вирішив викорчувати його. Вже пригнав два бульдозери і вони вгризлися в живе тіло одинокого в цій місцині зеленого грабового-ліщинового клаптика. Але втручання енергійного, іще юнака, але знаного в області молодого літератора, його розмова налякала голову обіцяним розголосом в обласній пресі.

Те, чого не вчинив червоний барон, знущання продовжує тепер над пастівником місцева голота. Щоб обігріватися зимою, вирубують, ріжуть дерева, а обчухраний хмиз так і залишають позвалюваний, захаращують галявини між надрубаними сторчаками і поріділими кущами.

ПІСНЯ

За столами чувся гамір, як і завжди після доброго частування. Наймолодше крило весільного столу вже переспівало і «Два кольори», і «Лелеченьки», і закарпатські у веселому ритмі, енергійні «Ой чорна я си чорна», «За нашим стоделом», і сумну волинську пісню про калину високу в долині широкій... Люди причастилися дивними святощами нашої пісні. Мені не раз доводилося спостерігати, якою чистою ніжністю, яким хвилюючим натхненням світяться люди, їх зволожені очі, коли душі торкалися до цих вічних скарбів, цього чистозерного звучання.

Із усіх кінців довгих, у великому курені, столів, за якими сидять знайомі і незнайомі гості, злітають голоси і зливаються в пісню, еднають людські почуття у єдину течію мелодії. Відчувши радість духовної спільності, ще годину тому незнайомі – об'єднуються в гурт і тепер намагаються сісти поруч, стають на диво близькими і спорідненими. В гуртах таких завжди є двоє, троє заводіїв, які задають тон, окреслюють стихійну програму пісень, котрим найчастіше звучати на весіллі. Цей сам собою вибраний хор стає серцем радісного обряду і все весілля тепер мимоволі зливає голоси в єдиний щасливий злет...

У цьому піднесенні, раюванні духу завжди виринає, виринається бунтівний струмінь. Виринаються пісні заборонені: пісні січових стрільців і особливо повстанські. В селах Західної України їх багато хто знає, але співати боялись. А на весіллі завжди найдуться одчайдухи. Душа підігрита чаркою починає бунтувати – і хай там завтра хруні доносять, хай до району кличуть – вони стають отаманами, заводіями осмілілого гурту і бунтівливою піснею б'ють по зляканих душах, стають виявом народної непокори. Це завжди було властиво нашій родині. Співаки всі вроджені. І майже вся родина пройшла крізь сибіри, тюрми Воркути, Колими, Караганди... Отож, з'їхавшись на весілля, розпочинали свої пісні і задавали ними тон. До пісні починали тягтися люди, смілилі, відкривались. То було спротивом осоружній несправедливості, утвердженням духу, який так намагалися скрізь і всюди знищити наші вороги.

Було співати «Вибирався стрілець у далеку дорогу», якою піднімалося все весілля, від якої тремтіли стіни і дзвеніли шибки, чи «Повіяв вітер степовий», або «Пісню про гірняка» – страху не було. За січових стрільців у нас не каралося, хоча на пісню і казали – «бандерівська». Небезпечно було співати пісню повстанську. Але розігріті чаркою, осмілілі – зачинали і такої. Особливо оживали тоді і підтримували пісню старі

дядьки, які пройшли табори, пережили все і дивилися на мольдь із радістю і надією.

...По якійсь годині перша схвильованість від добротного співаного і почутого проходила. То тут, то там спалахували і гасли початки, уривки заведених на фальшивих тонах давніх і сучасних пісень, не всім вдавалося злетіти на крилах пісні, бо схвильовані її стихією, згадували чуте і співане всі: і ті, що в житті рідко вдавалися до співу, і взагалі безголосі – все весілля горнулося до пісні.

У вечірніх сутінках звучали п'яні голоси, гамір, слабкі і неточні наспівування, на в'їждженій дорозі за огорожею грали музика і кружляли пари. Коли музика вщухала, сходилися до гурту парубки, молоді чоловіки, і летів у вечірнє небо міцний розлогий спів. Один, а то і два тягли першими голосами, що неслися стрімко вгору. Стояли вони посередині кола, як тичинки у квітці, а навколо них соковито, густо розквітали буйні голоси. Гуртувалися завжди збоку, відбірно, об'єднані старою піснею, наче показували наймолодшим, хто є справжніми носіями і продовжувачами того, що корінням переплелось із цією землею. Були то і хлопці і чоловіки переважно місцеві – трактористи, шофери, робітники недалекої РТС, сільгосптехніки. На все нове, принесене до села юними, дивилися трохи зверхньо і ревниво, як і належало щирим спадкоємцям.

Та ось на одній перерві між танцями, злетіла якась незнайома і гарна пісня. Мелодія була такою рідкісною, притаманна справді талановитим творцям. Мабуть її мало, а може й зовсім не співали. Та й почалася вона якось невпевнено: одним-двома голосами. Хтось, видно, пригадав:

Ой у нашому-у селі, ой у нашому селі, та й селі

Усі хлопці при сідлі...

Пісня поволі обростала голосами, ширшала, міцнішала і, раптом, з усім розмахом вдарила у вечірнє небо. Вже підхопили всі:

*Ведуть коні до води
За шовкові поводи
Ой у полі корито,
Повне води наливо...*

Мелодія була маршовою, звичайні злети обрубувались ритмічною паузою, піднесені першими голосами повтори чітко закінчувались останнім твердо наголошеним словом. Мелодія наповнювала слова, підносила їх, робила незвичайно привабливими.

*Ой там орел воду пив,
Що не випив – сколотив...*

Моє серце вмирало від щастя. Воно схоплювало, пило ці слова, мелодію... Хто той щедрий творець, сільський талант-самоцвіт? Бачилося те кленове, повне води, з мохом зеленим у закутках, корито, яке в пісні звучало «корито»... І теплі шорсткі губи каштанових коней. І цю воду обов'язково орел пив...

Облич видно не було, тільки дужі повнокровні голоси ткали із нічного повітря гучний могутній перелив, зливалися в пориві, од якого, здавалось, тремтіли високі мерехтливі зорі.

ЗНАЙДА

«Славко, а Славко! Прибіг сусідський хлопчик Василько і сповістив, що бабі Наталці дуже погано», – донісся із кінця корівника голос доярки Дарці. Ярослава кинула недомиті бідони. На бігу витираючи розпарені червоні руки об що попало, метнулася із корівника.

Подекуди її ще зовуть Знайдою. Але зараз вже рідко. Інколи якась із дошкулених доярок кине «Ой ти, Знайдо...», та й на тому скінчиться. А колись те назвисько так причепилося до неї, як реп'ях до собаки, і відірвати не можна було. Слово «знайда» сусідські діти почули від своїх батьків і завжди кололи цим словом очі їй. Коли підросла, запитала дома: «Чого на мене кажуть знайда?», «Не слухай їх, дитино. Вони погані. А так кажуть, бо ми тебе знайшли он під тою грушею», – чула відповідь. Дівчинка знала, що всіх дітей десь та знайшли, але знайдою звали чомусь тільки її. Коли вбігла у хату – мати лежала із заплющеними очима на високій подушці. Обличчя сіре, губи сині, аж чорні. Суха кістлява рука звисала по краю подушки із ліжка. Ярослава хотіла крикнути «Мамо!», але стара втомлено відкрила очі і спроквола мовила: «Добре, що ти прийшла... Сядь, Славо, біля мене». Взяла доччину руку, хотіла стиснути, але це стало тільки кволим намаганням потиску.

– Дитино, я вже буду вмирати. Послухай, що я тобі скажу. Поїдь у Шумський район... – хвора важко задихала, – село Голубіси. Знайди цвинтар. Там буде вкупі двоє великих дерев...»

Стара втомилась і замовкла, заплющивши очі. Потім тихо продовжила: «Навпроти дерев через дорогу двір. Зайди туди... Скажи, що ти Славка. – Помовчавши, прошептала: – Там тобі скажуть, чия ти. Прости нам, дитино...»

І померла.

Всі ці дні Ярославу ніби підмінили. Була вбита смертю матері і тим станом власного нерозуміння. «Так ось чому

«знайда»». Плакала, але той плач був не лише за померлою, він був розбурханий і невиразним передчуттям. Десь є село Голибіси, і дерева на цвинтарі. А, може, їх досі нема?.. Тридцять із чимось років знала свої рідні околиці, берег, оце село під горою. Все те, що стало початком її пам'яті, її самою... А виявляється, десь є інший початок – інше село, інші дерева. Ярославу мучило незнане – хто ж вона така? Що за життєва таємниця стільки років висіла над нею, що раптом проглянула із напівживої душі і вмить залякла. Тепер пригадалось: як вона підросла, почула від людей, що батьки її – її не рідні. Якось роздвоєно сприйняла це дівчина. Відколи пам'ятала – знала тільки їх, своїх батьків, тихих, добрих людей. Вона і уявити не могла б інших на місці привітних тата і мами. Але коли Славці часом здавалось, що хтось із батьків образив її, тоді в ній починала ворухитись якась личинка: «вони не рідні мені, вони не люблять мене». Одного разу не стрималася, запитала обох: «Скажіть мені правду, звідкіля я у вас?» Батько зітхнув тоді і вийшов із хати, а мати заплакала. І стало соромно Славці. Вона бачила, що цим запитанням образила батьків. Після того аж до їх смерті не потривожила навіть натяком.

На другий день після похорону матері лишила вдома дитину, стурбованого і здивованого чоловіка, поїхала шукати Шумський район, село Голибіси.

Дорога горбиста, розмита водою, чіплялася глиняним глеєм до чобіт. Із-за пагорба виглянуло село, до якого показали дорогу люди. Біліли хати з чорних березневих счадів. Пробігла поглядом по високих деревах. То тут, то там вони сіріли округлими кронами над селом, місцями двоє-троє зливалися в небі у сиві купчасті хмари. Нижче горбів рудів торішньою травою берег, порослий вільховими корчами, місцями тьмяно поблискували коліна ріки. Все було нове, незвичне. «Так ось звідки ти, Знайдо». Що за таємниця окутувала все її життя, що пройшло в Калитинцях? Де росла, розцвітала, любила,

народила. Але оте слово «знайда» так глибоко в'їлося в душу, що в грудях зараз щеміло. Наче народжувалася вдруге з підходом до незнайомого села.

– Скажіть мені, де тут цвинтар? – схвильовано запитала першу стрічну жінку. Та подивилась дивно на незнайому людину, але показала. – Он туди йдїть.

– А там ростуть двоє високих дерев?

Жінка здивувалася ще більше. Що за оказія. Незнайома йде на цвинтар і запитує про високі дерева.

– Та є, – розгублено протягла. – З того краю. Дві липи. З невтоленою цікавістю подивилась услїд незнайомїй і підбігом подалась у сусїдню хату подїлитися новиною.

Ярослава знайшла цвинтар, ті дві липи, що стояли над старим кам'яним склепом, одним посеред низеньких, давно запалих сїльських могил, побачила двір через дорогу... І їй стало страшно. Невїдомо чому, але страшно.

Що там на неї жде?... І, взагалі, чортзна що...

Та, переборюючи хвилювання, ступила до хати. Запахло кухнею, пахучими приправами. Біля плити сидїла жінка, теребила часник. Її чорне, наполовину вже сиве волосся вибивалося з-під білої хустини, зав'язаної на потилиці. На стук дверей жінка підвела голову і запитливо подивилась на незнайому молодицю.

– Добрий день... Я Славка, – проказала гостя.

В жінки мало не випало з рук решето, вона дивилась і, відчувалось, ніби кам'яніла, потім з очей наповнених недовірою, здивуванням, виступили сльози. Поставила решето і кинулась до Ярослави.

– Славцю, дорогенька! – і жінка затряслася від радісного плачу. – Таки знайшлась...

Цей настрій вмить передався Ярославї і вона теж, не пам'ятаючи себе, зайшлася сльозами.

Коли до хати увійшов розповнілий чоловік, то нічого не зміг второпати. Посеред хати обіймалися жінки, плакали, цілувались...

Омелюхи пригощали Ярославу. На столі стояла в карафці червона тернівка – домашня горілка, настояна на тернові, пахла червонобока підсмажена ковбаса, парували гарячі вареники. Господарі, закусуючи, поглядали на неї і очам своїм не вірили.

– То де ти там? Як ти там живеш? – вже вкотре запитувала тітка Текля.

Родичі Ярославі сподобалися. Жили вони самотньо, дітей не мали і на неї дивились, як на рідну.

– Живемо добре. Гриць робить на тракторі. Я – дояркою. Заробляємо непогано. Оце недавно побудували хату. Намучились. Але хата на все село, як писанка.

– А як у вас із матеріалами? – запитав Іван. – Ми ось так і живемо у старій. Трохи підладнали, перетрусили.

– Так, як і скрізь. Правда, мій Грицьо, як треба – із-під землі дістане. Машина в руках...

– Яка радість...Боже, яка радість, – похитувала головою тітка Текля, любуючись Ярославою.

За цим столом і почула Ярослава про своїх батьків.

...Капітан Бережний довго ходив по сліду надрайонового провідника Боровика. Все вужчало коло загону. Перехоплювалися зв'язки, оточувалися, виказані сексотами останні боївки, викривалися місця притулку, та Боровика засікти не могли. А в старенькій сільській хаті біля цвинтаря висіла коліска, над якою з різними думками нахилились не раз капітан Бережний і зрідка посеред якоїсь горобинної ночі сам Боровик. Капітан Бережний цікавився, чи не заходить Боровик провідати дитину.

– Коли був? – запитував Івана Омелюха, господаря хати.

– Вже давно, – відповідав спантеличений Іван.

– Чому нам не доповів?

– Куди там, із хати боюсь виходити.

І знову мерзли солдати Бережного подовгу у засідках. А одного разу, надвечір, у заметіль, зайшли в хату якісь люди, дядько з тіткою. Сказали, що від батька. Замотали швидко дитину, загорнули в кожух і, не мовивши й слова, пішли із хати. Господарі стривожились і зраділи. Добре, що забирають, навіть що та підозра їм. Тільки хто і куди? – тривожило одночасно. Але рвонули коні і сани зникли у завірюсі.

Довго ще ходив капітан Бережний, але Боровик як у воду впав.

Гостина поступово гіркла Ярославі. Було незвично, тривожно. Навіть острах закрався у глибині грудей. Кілька разів поглядала на годинник. Заквапилась. Треба було збиратися, дорога далека. Омелюхи просили залишитись, їхати другого дня. А вона губилася. Ці добрі люди, ця земля, дерева стали їй знайомими і загадковими – за усім крилося стільки прихованого, незвісного. Вона відчувала, як щось у ній роздвоюється: одне звичне, щоденне очікувало там, у Калитинцях, а друге, несподіване і тривожне, що відкрилося раптом, наростало довкола, втягало, як у вир. І в розпачі Ярослава не могла поєднати ті два світи в один. Робота душі тільки починалася.

ЧОРНА РІКА ДОРОГИ

Село ховало отця Олексія. Батюшку, як тут казали. До цього більше сорока років ховав усіх в селі він. Не тільки ховав – і хрестив, і вінчав... За такий час люди звикли до нього на всіх тих okazіях. І та постійна присутність священика при людській радості, людському щасті і горі робила його особою справді духовною. Та ось, раптом, все перервалося – із отцем Олексієм відходила молодість для старших, весела буйність для молодших, ніби творилася межа, за якою було їх минуле із отцем Олексієм. З ним жили сільськими бідами і втіхами, колись разом втікали із села від німецьких душолюбів, ділили радощі врожаїв і смуток недородів. Усіх він заспокоював, благословляв, напучував словом, утішав.

Здавна чорні і страшні слова: смерть, похорон. Змалку лякали вони нас. І молода душа не приймала їх, як не могла змиритися із смертю. Бо вона сприймалася ямою, прогалиною у переповненому барвами житті, яке, гадалося, дано нам на цілу вічність. Поступово з роками приходило усвідомлення невідворотності, але смерть людини все так же сприймалася безмежною трагедією і заступала чорним радість та світло. Так селянами від роду сприймається смерть і понині.

За своєю природою отець Олексій був, справді, особою духовною. На відміну від багатьох попів – обмежених і загребутих – він, син сільського вчителя, був наділений навіть талантом: чистий високий голос, досконалий слух, привітна врода, мова приваблювала селян так, як їх завжди вабить до гарної інтелігентної людини. Не будь на ті часи, коли вивчитися можна було тільки на священика, – був би він як не співаком, то музикантом чи диригентом. Бо не тільки голосом приваблював прихожан, але і сам обробляв колядки, слухати які сходилися люди зі всієї округи. Він учив навіть сільський хор і виховав у ньому не одне покоління. Через те, кому до-

водилося бути тут на весіллях, дивувалися злагодженому, почасти і складному співу, добору пісень, в які ринули всі: і старші люди, і середні, і молоді.

...Згодом великі зміни прошуміли тут. Приїхали в село вчителі. Зорганізувався клуб. Перемістилося життя в інший бік. Поменшало шлюбів, хрестин – молодь здебільшого виїхали із села, а ті, що zostалися – вінчалися, реєстрували шлюби у клубі. Лишилося отцеві Олексію відправляти лише над покійниками. Все це священик сприйняв, як належне і спокійно доживав свій вік в оточенні старої громади, несучи добро, злагоду у людські серця. Може і дякуючи йому, його привабливості в єдиному на весь район селі не з'явилося жодного «штунди», як тут називали віруючих. Мізерніючи за тих умов, парафія ставала недохідною. Хотів чи не хотів того батюшка, а заставив час і він переїхав у сусіднє більше село, де якраз помер священик. Тим переходом накликав на себе гнів частини громади – бо тут церкву було ж зразу закрито.

Прошло чимало років, заглух той гнів, як і церковний вигін, де колись юрмився люд, заросло чагарями, бур'яном церковне подвір'я, і всі змирилися, звикли. Зрозуміли і простили отцю Олексію ту «зраду». І ось він вмер. Хтось подав ідею, щоб пронести батюшку біля старої занедбаної церкви, бо заповіт його був поховати у цьому селі, на цвинтарі біля батьків, і виходить – і серед тих односельчан, яких він сам ховав більше сорока років. Кинулися чоловіки вирубувати чагар, жінки – вивиривати бур'яни, хтось взявся ремонтувати браму...

Колись в райцентрі колгоспна вантажівка очікувала людей, що збиралися, вправшись із своїми справами. А в основному всі чекали голову сільради – затримувався у райвиконкомі. Саме тоді на сільську автомашину несподівано набрів чимось заклопотаний отець Олексій. Коли дізналися, що вже їдуть, попросив зачекати: «я хутенько ще збігаю по хліб». Як тільки

повернувся і викарабкався з портфелем і хлібом у сітці через борт, прийшов голова. Став на сходинку, відкривши дверці автомобіля, і глянув у кузов.

– Усі зібралися: – дивився, мов не бачив людей. І раптом його погляд ожив – уздрів священика, який сидів між людьми.

– А ви чого тут, батюшка?

Той зніяковів.

– Та ось хочу разом під'їхати.

– Е ні... Злазьте. Їдьте собі автобусом.

Священик не знав, що робити. М'яв сітку, мов не вірив по-чутому.

– Та ж від автобуса ще довго йти, – вступилась котрась із жінок.

– Ні-ні! Автобусом, – категорично настояв голова і дивився поверх голів.

Батюшка мовчки встав і, кряктячи, почав злазити через борт – все не міг зловити ногою колеса.

Люди присоромлені мовчали.

– Ви що, не знаєте, що церква від держави відокремлена? – задоволено усміхнувся голова...

Із-за повороту виходила процесія. Попереду йшли три дядьки: два несли перехоплені рушниками дерев'яні хрести, а один, посередині – ікону. За ними пливли чотири хоругви, далі – автомашина із труною і дубовим хрестом, а за нею – родичі, у чорних рясах попи, церковний хор і в траурі, повільно пропливаючий між плотами, натовп.

Я дивився на цей безконечний темний людський потік і жаль стискав серце. Півчі співали, як і колись із ним. Віддавали останню честь своєму вчителю. Село переживало такий обряд за своє існування вперше – всі батюшки, які були колись, ще за життя виїздили. А цей вибір місця на скромному сільському цвинтарі, серед простих імен, між ветхих непоказних хрестів, робили його привабну особу ще привабливішою і дорожчою.

Ховали його не як усіх – головою на захід, а навпаки. За обрядом він мав і на тому світі бути до пастви обличчям. Горіли, тріщали воскові свічки, хилились церковні хоругви, хор випліскував у повітря жалібні мелодії, вісім священників правили молебень і люди з юрми тяглися головами – намагалися вглянути, як ховають отця Олексія.

ПРАЗНИКОВИЙ ДЕНЬ

Старий Панас, чисто вибритий, як для святкового дня, у свіжій після прання, хоч приношеній (із синового плеча) сорочці, виходить за ворота, дивиться на дорогу, в село.

– Не видно. Нікого.

Може хтось і прийде, двоє-трое десь аж надвечір, але не терпиться сидіти без діла у хаті. Вже і подрімав, і натинявся із кутка в куток, не знаходить собі місця, чекання втомлює душу. Нема гіршого від свята старому. Будні за роботою ледве встигай помічати. В неділю поплентаєшся на базар, уб'єш півдня, а це – празник, Михайла. Не «празднік», як у росіян і не свято, як усі, а саме – празник. Так діди казали, батьки і йому так передано. Кінець листопада, пізня осінь. Вже все зібрано з полів і городів. Стоїть худоба у хлівах теплих, і комори, і столи багаті. Можна посидіти за чаркою, з родиною підсумувати спливаючий рік. Гарну пору для празників вибрали предки. А то ж буває в людей – жнива чи гаряча осінь, дихнути ніколи, а тут давай празникуй. Але то вже в кожного таке, коли випало, коли освячувалася церква.

Як приходить цей день – з усіх усюд родичі та знайомі ідуть у Голибиси. Молодиці вже за кілька днів клопочуться біля печей – смажать, варять, випікають. Мужчини їдуть за пивом у район, достають закопані бутлі, всі сповнюютьс я якоїсь особливої гідності, як перед прийомом гостей. Усі вже потаємно

хвилюються чеканням. Чекання наростає поступово в міру наближення свята і стає найбільшим у цей день. Мати гостей – це честь для голибіщан, і чим більше – тим почесніше.

Колись, ще як діяла в селі церква, люди із сусідніх сіл ішли просто туди – дехто молитися, а вже потім іти до свояків заспокоювати зголоднілі шлунки; а більшість збиралися, щоб тут зустріти своїх рідних та близьких. Здавна біля старезного ясе-на було місце несподіваних зустрічей, розпитувань, оповідей. В цьому був свій ритуал. Вважалося непристойним іти просто в хату, ніби лише для того, щоб випити і наїстись. Хоча в душі кожен був не проти.

Серед юрби вглядувалися знайомі обличчя, були щасливі потиски рук, чоломкання. Ставали в гурти, курили, лузали гарбузове насіння, розмовляли, сміялися і всі нетерпляче очікували закінчення служби божої. А тоді облегшено виходили за церковну браму і лився дорогою широкий потік, що розтікався на дрібніші рукави по вуличках і стежках. Потім хати поглинали людський говір і гам, село стихало, щоб через годину-дві оживати вибухами галасу і пісень.

У Панаса Тулуба завжди була повна хата гостей. Четверо своїх – син і дочки, їх товариші, брати і сестри із сусідніх сіл, а то й просто знайомі – хороші приятелі. Сільських, як правило, не бувало. Всі приймали у себе.

Коли закінчувалися частування, чаркові побажання і гості добряче випивали, наїдалися, наставала найкраща пора гостини – пісні. До цього всі діти Панасові були великі мастаки, і брати – Яків із Тихоном. Тихін, як диригент, керував застольним хором.

*Зеленеє жито, зелене,
Хорошії гості у мене...*

Хата гула, лампи гасли, поки не переспівувались всі знані і малознані пісні. Потім гості виходили надвір. Веселі, розгарячені. Закурювали.

А село вже вирувало. Пісня злітала над пісню. Могутні парубочі голоси спліталися у торжество молодого духу. І, раптом, покриваючи всі пісні, крики, гамір, дружно вдаряла духовка, або як тут казали, полкова музика. Це найняті сільськими парубками музиканти з району після вечері будили до танцю село. В центрі його, на розчищеному майдані появлялися гуртами молодь, якій не сиділося за столами. І починались невтомні на всю безсонну ніч польки, краков'яки, вальси і гопаки. Пізніше появлялися старші – приходили напідпитку, і навіть деякого старого діда-весельчака заводила нерівна дорога до молодого гурту.

А тепер у Панаса Тулуба – нікого. Діти розїхалися на всі сторони світу і на літні канікули чи відпустки не завжди приїздять – хто до моря, хто в якусь турне. Постаріли Яків із Тихоном, не кожен раз і завітають – то задишка, то ще якась біда. Тепер церкви нема, і гості ідуть просто по домівках. По-двоє, по-трьох. Ось до сусідів завертають. У людей і зараз буває okazія, а в Панаса нова вибудована хата з двома світлицями, наче розплачується тишею за веселі дні у старій. Наче з молодістю, що вибралась із двору, вибралось і те радісне буяння.

Стоїть старий коло воріт, дивиться в село. Чекає.

З розвалом союзу, як ослабла комуністична ідеологія, особливих змін у понищеному азіачиною селі не відбулося, лише привласнювана з дурним опором селян земля почала давати для них дармове зерно за паї, і відкрилася зачинена замкнена колись ворожою до Бога владою церква. Відчинилася занадто пізно, бо ні Панаса Тулуба, ні його ровесників до тої пори вже не було, давно перенесли їх на сільський цвинтар.

Молодші покоління, що вирости в атеїстичному дусі без церковних навіювань, тих давніх предківських традицій вже не знали і до церкви приходили на Великдень посвятити паску, чи на Водохреща – набрати посвяченої води... Постійними богомольцями тут стали останні бабусі, що здужали ще добиратися до старенької, як і вони, споруди. В церкві окрім незрозумілих причитань та невиразного співу здрібнілого нечисленного хору нічого особливого вони не чули. Не тільки у цьому селі, але в усій Україні після розпаду комуністичної влади і всекарального КГБ, останнім оплотом Москви залишилися церкви московського патріархату, які під ворожою Україні рукою не противляться напрямові до «русского мира».

І... за Незалежності. Теперішній празник звівся у селі до мокрої холодної тиші на дворі і теплої – за святковими столами. Гостей в село приїздить (тепер не ходять) не густо й навіть не на церковний двір, а після робочого дня навідуються до своїх, щоб не рвалися і так охололі родинні зв'язки. А після гостини, побутових сімейних розмов поспішають, дякуючи за багатий стіл, до ближніх чи далеких домівок.

Не чути ввечері над селом пісні, як і не було її за столами, бо не перебрали діти від батьків чи дідів того спадку. Не лунає музика, що зазивала колись до кругу веселі товариства.

І тут, коли до празникового дня Михайла, 21 листопада приєдналося велике державне свято – День Гідності і Свободи у пам'ять революції та Небесної Сотні, місцевий батюшка ні словом не згадує по відправі про цю подію.

Може й добре, що ні Панас Тулуб, ні його побратими по сталінських таборах не чують тої наруги над колись повстанським селом.

З ПАМ'ЯТІ

Звали його всі глухий Гилько. В селі було декілька Ільків, а цей чомусь Гилько. Може він і родився глухонімим, але казали, що він малим розкручував снаряда, той вибухнув, хлопець якимсь дивом залишився живим, але оглух і онімів. Достеменно знали тільки те, що служив Гилько у чеських колоністів, там навчився шити чоботи, шапки, вмів стригти і голити. То ж коли такий чоловік, було йому коло п'ятдесяти років, повернувся в село і став жити в рідного брата, для всього села це стало щасливою знахідкою. Потяглися до хати з усіх кінців стежками люди – кожному щось треба було – тому підстригтися, тому чоботи полатати, тому замовити, а іншому просто посидіти в гурті, послухати сільські теревені, покурити чийогось самосаду.

В хаті збиралося чимало людей, в основному чоловіки, а також підлітки, діти. Для Гилька була виділена велика кімната. Братова сім'я тиснулася, але мовчала, бо дохід плив до хати чималий – працелюб Гилько був завзятий.

Він сидів на стільці проти вікна, перед ним стояла широка, довга лава, завалена шевським начинням, всякою взувачкою, що була в роботі, або на черзі. В різних коробочках і бляшанках містилися дрібні цвяшки, акуратно наколоті березові гвіздки, валялися кусні смоли, воску, копита, ножі. З цвяшка на стіні звисала насмолена і навоскована дратва. На столі, що стояв поряд, лежали машинки, бритви, ножиці. Гилько у старому військовому одязі під брудним робочим фартухом, сидів над взуттям – дратвував двома руками, аж дратва рипіла, чи розмашисто загонив гвіздки у підошву... Коли хтось приходив стригтися, відкидав недокінчене взуття на лаву і брався за машинку та ножиці.

За роботу люди несли всяку всячину. За шиття платилося грішми і зерном, за дрібні ремонти і стрижку два-три яйця, кусень сала, пляшку самогону. Коли хтось не знав скільки давати

– Гилько сам показував, у рух йшли руки: п'ять пальців, десять. Силувано видушував і слова: «пляцьта», що означало пляшка горілки, «році» – гроші. Випити, особливо по святах, він любив. До такого дня підготовляв якусь велику роботу: хромові чоботи, чи туфлі. Чисто виголював уже немолоде, в складках, але свіже, худорляве обличчя, одівав, невідомо чийого крою, жовтий френч з нагрудними кишнями, штани галіфе, хромові чоботи, брав наготовлене взуття, і високий, підтягнутий ішов селом, як заправський офіцер.

– Та за тебе ще люба дівка піде, – в такі моменти хвалили Гилька сільські жартівники. Йому це подобалося і він беззвучно, ніби заікаючись, сміявся.

Коли приносив комусь закінчену роботу – після примірювань, підхвалювань, господар ставив могорич на стіл і викладав плату. Домашні шевця були не дуже раді цьому – могоричі зменшували заробіток, але Гилько такі дні любив, вони для нього були справжнім святом.

Іноді сільське парубоцтво вирішувало посміятися над Гильком. Знали, що не любив двох перестаркуватих дівок – чорну Маринку і носату Ганку – які жили на цьому ж кутку і були не проти вийти за такого майстра.

– Гильку, – до слів додавалися знаки руками, – бачили, як ти виходив від Маринки-земля...

Або

– Казала Ганка, – і рухом показували довгий ніс, – що обіцяв женитися з нею...

Тоді Гилько злився, важко сопів, наливалися жили на шії і люто блискали очі. Якщо це мовилося дома при шевстві, то розгніваний Гилько навіть хапався за шевського ножа. Тоді перелякані жартівники вмовляли його, переконували, що це смішки, що Маринка з Ганкою не варті і пальця його. Він заспокоювався і починав беззвучно сміятися, ледь поікуючи.

Так, мабуть, і тяглося б його життя.

Але grimнула війна.

Чоловіки пішли на фронт, хто не встиг – згодом опинився у повстанцях. І роботи в Гилька не поменшало. Треба було шити чоботи, шапки, рукавиці – в ліс. Треба було стригти хлопців. То приходили групками по вечорах до нього. То брали Гилька із собою на декілька днів. Його не боялися, він був своїм.

Однієї неділі серед літа, на хуторі межі двома глибокими ярами, недалеко від лісу повстанці влаштували невеликий відпочинок. В клуні Гилько стриг буйні голови, а ті, що чекали черги, чи були вже пострижені, грали декількома гуртами карти.

І тут хтось влетів у двір.

– Облава, совети! В чорному яру!

Хто як був, схопили зброю і кинулися з двору. Пролунала команда: «До зеленого яру!»

Гилько у своїй офіцерській формі теж рвонув із усіма, на ходу розсовуючи по кишнях начиння, яке встиг захопити.

Пролунали автоматні черги. Виявилось, що совети заходили і з боку зеленого яру. Видно хтось доніс і хутір був оточений з усіх сторін. Повстанцям не було іншого виходу, як прориватися. Зчинилася пекельна стрілянина. Зелений яр з багатьма глибокими рукавами, густо порослий грабом, ліщиною, мусив прихистити своїх – не скрізь же совети, вони заходили з долини. І повстанці, прикриваючись вогнем, проникли в яр, розсипалися в його хащах. Головне вирватися з яру, а там байраком у ліс. Стрілянина дещо вщухла – лише поодинокі черги і гучні постріли вихльоскували луною.

Повстанці виринули з протилежного боку яру і порослою балкою стали бігти до лісу. На одному виступі між осичиною над урвищем два солдати з поспіхом прилаштували станковий кулемет, націлюючи на втікачів. І тут з-поміж ліщинових кущів виринув у яскравому жовтому френчі Гилько. Змахнув шевським ножом і всадив кулеметникові, що жажнувся

од несподіванки, в груди. І разом з кулеметом штовхнув його в урвище... Другий совет упритул просік автоматною чергою глухонімого...

А на цвинтарі в закутку напівзабута Гилькова могила деколи нагадає старим людям про глухонімого сільського майстра. І хтось при нагоді розповість про нього.

І ще в когось засвітиться вогник доброї пам'яті про людину.

ОСИКА

Родися, кажуть, і вдайся...

Під хатою в кожного – то вишняк, то сливник, то черешні, ранні... У найдомовитіших красуються груші червонобокі, яблука жовто світять, як ліхтарики; навіть у вдовиць – як не шовковиця, то алича на причілку.

А в нього – осика. І не тому, що був чоловік лінивий чи нікудишній – не щастило. І не тільки із садом...

У сусіда – берези, як частоколи виростили у плоті. Подивишся – серце зімліє. Гарні, статні, як молодичі. А весною сік дають... Солодкий. Береза може б і в нього виростила, та якось в молодості не попала під руку, а зараз подивишся на чужу красу, аж серце крає. Та собі садити вже пізно. Поки виростуть, то і життя кінчиться. У всьому, видно, треба не втрачати пори. Встигати за людьми.

Вже він і перетикав усю невеличку (хай їй грець!) садибу вишнями, то черешню вкопував, то смородину насаджував, то агрус розводив – а воно щось не клеїться. Вишні наростали, цвіли – не родили, лише тінь кидали на і так тісний городець. Без толку. Вирубував. Черешня не виростила – зів'яла. Смородина закручувалась листками по вершках (мурахи розносили попелицю), хиріла і з роками зводилась. Тільки агрус розрісся кущами, та і тут біда – обсіли зимою горобці, весело цвірінь-

кали, верещали. Навіть радісно було дивитися на той базар... Аж навесні здогадався, чого вони так весело цвірінчали – кущі агрусу стояли голі і не розпускались. Він до кущів – на місці бруньок тільки сухі порожні луночки. Знайшли собі їжу зимою. Вітаміни!

А та осика... І не садив, і не доглядав – сама виросла. Городець на глинистому пагорбі, стара, похила хатина, і могутня, мало не в два обхвати, зеленокора осика. Колись ще стояв хлівець. Нікудишній, але був. Та і в ньому, як на садибі, ніщо не велось. Кури дохли од якоїсь хвороби, а що лишалось, то тхір забирав. Так само і поросята, все доводилось доколювати, а потім і рукою махнув – не заводив.

Мав колись жінку. Вмерла в пологах. Отак і зостався чоловік, самотній, безпритульний, можна сказати невдалий: ніщо не йшло в руки, все – з рук! І ще ця осика. Як насміх для гострих язиків. «З твоєї осики, як з козла молока...» «Заведи ще цапа» – підсміювались інші. «Коли твоя осика вродить?» «Будеш мати матеріал на дошки, як почнеш будуватись» – глузували, бо осика була стовбуром не рівна, вигнута. Вже б і зрубав її під настрій, так в біса товстою стала. А кликати когось, допомогти зрізати не наважується. Через неї і його Осикою назвали. Приклеїв хтось назвисько і не оддереш. Всі вже звиклися, ніхто ніяк і не скаже, тільки й знай: Пилип Осика.

Був би чоловік в сільських очах і зовсім не вартий нічого, якби не молодь, що любила Осика за його кларнет. З кларнетом він і пристав у це село. Може через те і ні до чого душа його не лежала, але коли Осика (прибув до села він Пилипом Кляштором) брав у руки кларнета – мінявся сам і все навколо мінялось. Гарнішав світ, видавався привітнішим, м'якшали душі, світилися у людей очі чи то від радості, чи то від сліз – такі дива витворяв той кларнет. Якби чоловікові місце десь при кларнеті – ціни йому б не було. А так у селі хіба на бідному

весілі, як хто не спроможеться на більше і як ще знайдуть барабана до нього...

Зате, як потепліє і до самих осінніх холодів, мало не щонеділі грав Осика на вулиці – наймали парубки. Після обіду сходилась молодь, десь знаходили саморобного бубна, хтось сідав за нього, Осика слинив мандштук і починалися гулі.

Кларнет виспівував, барабан гупав, шаркали ноги, аж порох підіймався. Підлітки юрмилися біля Осики, аби було краще чути, дивились, як він надував щоки, а іноді аж синів, коли видував трудні довгі колінця. Хтось приносив відро води, поливав порох, парубки підходили до Осики, вгощали цигарками, а потім вели на чарку, де і платили за гру. І опісля до пізньої ночі не вгавав Осичин кларнет... А коли притомлена од танців, розхвильована молодь розходилась парами по вулицях і вуличках, ще більше втомлений і по-своєму щасливий повертався музикант до самотньої хатини під осикою. Він сідав на своєму пагорбі, довго курив даровані цигарки і, мабуть, переживав найкращі хвилини – від вділеної людям радості.

Так було колись.

А зараз Осика постарів, його осика стала ще грубшою і хатина, вугла, геть приземлена, зовсім помаліла поруч з нею. Кларнет давно припав порохом, замовк – стали труситися руки в старого музики, та й кому він потрібний, сьогодні молодь не на вулиці збирається, в новому гарному клубі і музика в них, нечувана досі... Ех часи!..

Тепер Осика кличе в село одне – чарка. Чи в когось на поминках, чи на весілі, або на іншій оказії. А то й без оказії – може хто-небудь зглянеться на старого. Чарка рятувала від холоду, старчої самотності і навіть від думок, які останнім часом все частіше повертали його погляд на цвинтар, що виглядав хрестами з гущаків зовсім поруч – через долину.

...Була поминальна неділя, проводи. Весь люд вийшов на цвинтар і юрмився біля частоколів слідом за півчими, що

керовані диригентом, поволі рушали в традиційний хід навколо могил. Цвинтар був опоряджений – свіжо білили хрести, жовтіли, тільки-но посипані піском, стежки довкола могил, на прибраних могилах цвіли, хилічки покійно голівки, насажені квіти, по боках і скрізь свіжо пахла молода трава і сира земля. Тихе і сповнене спокою місце наповнилось голосами, дитячим тупотом по стежках, гамором і піднесеним співом хору.

Після триразового обходу довкруги цвинтаря люди розходилися поміж могил, розсипалися на сімейні і родинні купки, весь цвинтар оживав, ворухився, гомонів. Всі поринали у пам'ять, спомини про дорогих людей. Одні сідали на стільчики, змайстровані тут же, інші просто на застелені покривалами, килимками могили батьків, дідів. На білих скатерках з'являлися калачі, крашанки, сіль. Подекуди з корзин, сумок, зблискуючи боками, показувались пляшки, келишки. Ревні прихильники оковитої і тут не проминали можливості запричаститися, наливаючи по традиції символічну чарочку і давно переставленим.

Але розпочатковане поминальне святкування порушилось раптово налетілим вітром і невідь звідки насунутими чорними хмарами. Вітер спочатку тривожно зашелестів у верхах старих лип, потім налетів поривом, нагнув невисокі деревця, закинув застелені покривала. Дихнув різко і холодно. Над головами зненацька загриміло. Здивування тим, що серед ясного дня налетіла так несподівано негода, змішалось з тривогою і страхом. Вдарили перші важкі, великі краплі дощу. Всі, як по команді, схоплювали на оберемки хто що мав і кинулися, збиваючись у юрму, до цвинтарної брами. Дощ переходив у грозу, вдарив град... Всі бігли до клубу, що височів недалеко, де і могло поміститися стільки люду. Тільки старий Пилип Кляштор, що збирався на цвинтар похмелитися у кого– небудь, так і застиг на порозі своєї хатини.

Гроза, яка вдарила, так і раптово промчала під поривами дужого рвучкого вітру, що гнув, шарпав гілля розкошланих дерев. І тут старому почулось, як заторохкотів збоку цвинтаря віз. Хтось, мабуть, тікав, проїздом із сусіднього села. Але воза не було і те, що вглянув Осика, застало його завмерти і на деякий час забути, хто він і де він. Над цвинтаром неслись чорні коні, чувся гуркіт, але воза не було – за кіньми пливла постать людини в чорному плащі і капелюсі, довгі чорні рукави пливли, як весла на вітрі... І коли привиди коней і чорної людини наблизилися до давно занедбаного панського склепу, що бундючно зводився над простими сільськими могилами, різонула блискавка, вдарив грім і видіння щезло.

Страх, що оволодів Осикою, раптом перейшов у дивне піднесення, яке розлилося несподіваним теплом по всьому тілу. Оце тільки заясніє і люд знову поверне на могилки, він туди прийде не як жебрак, не вимолювати чарчини, а явить їм раптове одкровення, передасть бачене, виповість підстерезену таємницю. І з невластивим для старого тіла трепетом, вірніше тремтінням, передчував щасливі хвилини, коли люди навперербій стануть розпитувати, щиро запрошувати у свої кола...

А люди після грози, що так швидко і дуже прошуміла, вже виходили, оминаючи калюжі, на дорогу, яка вела до цвинтаря і де очікував, тремтячи, старий Осика.

НАХОЛОЛІ ГНІЗДА

Перед від'їздом Санько Гордій іде селом. Сянько, Миколи Гордія син, біля якого пролетіли також вила, що ними закололи батька. А за своє життя походив у повстанцях, був ранений важко і каторгу відбув у Воркуті. Іде, прощається з дорогою, яку топтав з маленства, з вулицями, вуличками, йде коло знайомих тинів, парканів, із-за яких тягнуться гіллям на дорогу

вишні, клени, ясени; дивляться скляними очима хати. Понави-ростало їх за останні роки. Добротні, цегляні. Поставали на му-рованих кам'яницях, понадягали модні шапки високих дахів, у яких ховається ще цілий поверх – так і знай, у добрих достатках живе сім'я. Хто не в таких великих грошах – спромагається на меншу, без кам'яниці і високого даху, але обов'язково з веран-дою. Глянеш – стоять красуні, повідпирали боками старі, гли-нобитні, яким ще стояти і стояти, але вже з долею другорядних – комор, хлівів, прибудов...

А ось хата Петра Шаї, колишнього сільського коваля. Сво-го часу була вона немалою. А тепер поруч з новими – зблякла, помалішала. Хата, як хата: і двері рівні, і вікна не скособочені, одне тільки – черепиця потемніла. Двір зелений, геть спори-шом поріс. Довкола гарний сад, а над дорогою клуня дерев'яна під зеленовою од моху стріхою. Стоїть все пустою. Переїхав старий Шая до дочки в місто, а на хату купця не знайшлося. Хто на таку тепер дивиться. Здавна на Петровій клуні лелеки мостилися. А зараз і гніздо порожнє. Не повертаються більше птахи. Бува, прилетить якась пара, покружляє, походить по клуні і летить далі, не затримується. Мабуть, через те, що ви-сушені береги довкола і річка перетворилась на мілкий ривчак, не стало поживи їм...

Із такими думками зупинився навпроти цегляної, під оцин-кованою бляхою, хати Сеня полікарівського. Довкола ще все було свіже: і чорна розгорнута земля, і розляпаний вапнистий розчин, і шерехаті сірі стіни. Сеньо порався – щось докінчував – коло залізного плота, яким обвів територію дому-фортеці.

– Помагайбі, – привітався Сянько.

Сеньо натужно випростався, впираючи руки у спину – від тридцятилітнього механізаторства нажив радикуліт.

– Дай Боже, – відказав. Його очі з-під рудуватих брів посмі-халися. Таким завжди був: доброзичливе обличчя із усміхнени-ми примруженими очима.

– Відмучився нарешті? – співчутливо запитав і ствердив разом Сянько

– Нарешті. Хай воно западеться.

– Сам жити будеш?.. Чи дітям?..

– Хай живуть молоді. Ми і в тій доживем.

Сеньові діти – син працює в сільгосптехніці, а невістка у побуткомбінаті кравчиною.

– А я свою буду покидати. Купив би зараз у мене, як мав стільки викладатись.

– Чого ж раніше не казали, – усміхнено світив усім обличчям Сеньо. – Не хочете самі оставатись?

– Хіба хочеш? – мусиш... Ото дивлюся, до чого воно дійшло. Города вже нема кому вигорати. Колись сиділи на похороні в Михалка. Розговорилися – на ціле село лишилося п'ять їздових...

– Та й ті від горілки світа не бачать. – посміхався Сеньо.

– Ото біда ще. Скрізь горілка... Чи ломаку дров, чи того вугля паршивого... Поки доходишся, щоби привезли... А як привезе – грошей не хоче, давай горілки...

– Ви кажете їздові... Он подивіться на останню ланку в селі – дванадцять жінок... З ким вже буряк робити будуть, як ті останні вийдуть на пенсію? До чого воно дійде?..

– До чого? – що село буде без людей. Остануться отакі трупи, як я – що і за хлібом тяжко дойти, і города не впораєш, і собі ради не даси...

Так і лишив Сеня із його світлими очима, які не то гірко посміхалися, не то задумливо дивилися у те «завтра».

Іде старий, пригадує... Вже років п'ять душа не на місці – то пускається, рішиться, то знов заартачиться... На його садибу навіть купці були, повернулися люди із Магадану, і непогані гроші давали – гарний садок, пасіка, добрий город, та і хата нова, мурована. А от щось не пускало, мучило. Ніби себе мав продавати. Бо все те – і старі, але ще плодовиті яблуні,

вишенята, пропахлі медовим і продимленим духом вулики, кожна галузка, стовбурець, та репана кора – то ніби вирости його душі. Воно все з нього – із рук, із голови, із його радостей і переживань. Яку йому ціну складеш? То всеодно, що себе продавати.

І не пускав той зріднілий, що поріс травною, деревом і муrom крізь серце предківський клопоть землі.

І тільки зимою, в холодних мурах згадувалися чисті, майже із дармовим теплом, квартири синів...

Назустріч Сянькові, опираючись на костур, човпе важкими кирзовими чобітьми Іван Вулик. Худий, довгий, широкі халяви шльопають по литках.

Вони – однолітки. Але Сянько повнотілий, моложавий на обличчі, тільки вуса сиві. Іванове обличчя вилицювате, поморщене і рудуваті вуса геть прокурені, аж випалені проти носа. В нього і зараз прилипла цигарка на нижній губі.

– Ще топчеш землю? – посміхнувся у вуса Кузьма, подаючи руку.

– А ще, хвалити Бога... Чув, збираєшся виїздити? – запитав байдуже.

– Та, видно, треба. Поки жила стара, тримались обоє. А тепер сам ради не дам. Забирає Орест.

– І вмирати будеш там?

– Виходить, що так.

– І серед чужих у землю лягати?

– Ну то ще буде видно. Може сюди привезуть.

– А хату кому продаєш? – робив вигляд, що не знає.

– Та нема купця зараз... Може колись і знайдеться.

– Воно якби коло міста близько, то з мохом і болотом забрали б. Там гниль, кажуть, за тисячі продається, а тут нової хати нікому не збудеш, – виплюнув цигарку Іван. – Ти он хороми вибудував... А жити нема кому. Тільки дурно силу стратив.

– Да... – зам'явся Гордій – Молодший, Дмитро, настоює, щоб продати. Машину, каже, краще купити. А Орест розраджує, мовляв, хай стоїть, замість дачі буде, як з'їдуться літом...

– Де вони в тебе зараз?

– Дмитро лікарює на Поліссі, а Орест у столиці. Кібернетикою займається.

– Кибернетка... – перекутив Вулик. – Видно, хитре щось... Ну, бувай. Може і не здибимось більше...

Іде Сянько далі. Дивиться на село... Кинулися в очі то тут, то там порожні, давно покинуті двори без ознак живого духу – ні стежки до хати, ні сліду чиєїсь присутності. Страшно дивитися на місця колишніх садиб. Все поросло бур'яном, всюдисущою кропивою. Важко повірити, що там стояли хати, жили люди. Від тих місць відгонило не тільки пустищем, звідти наступали на дорогу суцільні хащі: височили новонарослі деревця, навіть дерева, буяли кущі і все довколо поймали непролазні реп'яхи, височіла кропива, різне зіллячя. Туди не тільки зайти – пролізти не можна.

Півсела нині такого. Молоде дому не тримається, виїздить. Старі вмирають. Стоїть хата, стоїть... Не доглянута починає під вітром, дощем розвалюватися. А там і сусіди допоможуть. Зимом ж треба чимось палити. Довалять, розтягнуть. І заростають хатнища чортополохом. Он Федорина хата, вже пустує більше року... А там на горбі в Івана Берези замкнулися двері. Перебралися батьки до дітей в район. А домівки, як нахололі гнізда, що навряд чи вже діждуться птахів.

Іде, прощається із селом. Завтра має приїхати син.

ПІСЛЯМОВА

– Чому перо поета, що видав стільки збірок поезії, потяглося до прози?..

Хотілося вилити душу простіше, доступніше – поезії люди у більшості не читають і не всі розуміють... А на моїх очах багато у житті відходило – і люди, і традиції, і все, що було пов'язане з ними. Я ще все те бачив: і Купала, і вертепи, і церковні обряди на Великдень, Зелені свята, Різдво... Навіть рудименти язичництва подекуди зустрічалися в тому житті, що з гарби, від парокінного плуга намагалося пересідати не тільки в автомобіль, на комбайн чи літак, а й у космічну ракету. І в той же час усе, що дожило через тисячоліття до нас, – стало зникати на очах. Молодші від моїх ровесників на років десять уже багато чого із того не бачили. Увірвалась із крушінням, ламанням всього старого цивілізація – із колективізацією, міліорацією і, не дивлячись на зрослий освітній рівень, навіть із деградацією (алкоголізація і до того ж суцільна!). Зникла ріка з чудовими берегами і різноманітною рибою, зникли темні глибокі безодні. Молоді хлопці, хто не втік із села, зачовгалися з механізацією, стали п'яницями.

Ламання у нас ішло з особливою жорстокістю, добре що і привід був: викорінювалося все, нібито зв'язане з бандерівщиною. Так і пішло все за одним махом – церква, фігури на перехрестях, віковічні дерева коло них. Господарі були вивезені на Сибір... І головне: зникав той дух, що жив у селі віками. Оце і заставило мене звернутися до прози, лишити пам'ять про тих людей і їхнє життя. Ще спонукало вдатися до прози і те, що в переважній більшості писане про західноукраїнське село, якщо не брехливе, то з нальотом фальші.

Чи проза це?.. Кажуть ще – проза писана поетом? Я свідомо уникав героїв – пігмеї застійних років, або чиновний вандалізм і підвипиле хамство. Тут душа моя і мого села. Та ж поезія, лише подана демократичніше, в доступній формі. Мені завжди були симпатичними наші діди, баби. Вони в собі якраз і берегли душу народну.